

TOMASZ FIGLUS*

Zmiany zagospodarowania Wilamowa w okresie staropolskim

STRESZCZENIE | Artykuł prezentuje wyniki badań geograficzno-historycznych dotyczących zagospodarowania wsi Wilamów w gminie Szadek w okresie nowożytnym. Należała ona do dóbr królewskich, jednak przez większość badanego okresu pozostawała ona w dzierżawie szlacheckiej. W pracy przeprowadzono analizę zmian społeczno-gospodarczych, wykorzystując rejestry podatkowe oraz lustracje i inwentarze dóbr królewskich, jak również najstarsze ujęcie kartograficzne. W badaniach uwzględniono wielkość wsi, jej potencjał demograficzny i strukturę agrarną, zakres powinności feudalnych, kierunki użytkowania oraz poziom dochodowości.

SŁOWA KLUCZOWE | zagospodarowanie, struktura społeczno-gospodarcza, wieś, Szadek, Wilamów, królewszczyzny, geografia historyczna

Changes in the spatial development of Wilamów in the pre-partition period

SUMMARY | This paper presents the results of geographical and historical research concerning the development of the village of Wilamów in Szadek municipality. The village belonged to the royal estates, but for most of the surveyed period it remained under the tenancy of the nobility. The study analyses socio-economic changes using tax registers, inspection records and inventories of royal estates, as well as the oldest cartographic records. The study takes into account the size of the village, its demographic potential and agrarian structure, the scope of feudal obligations, types of land use, and the level of income.

* Tomasz Figlus, dr, adiunkt, Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych, Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych, ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź, e-mail: tomasz.figlus@geo.uni.lodz.pl, <https://orcid.org/0000-0001-9892-8314>

KEYWORDS | development, socio-economic structure, village, Szadek, Wilamów, royal lands, historical geography

Zagadnienia wstępne

Rozwój społeczno-gospodarczy wsi w dobrach monarszych stanowi bardzo istotne zagadnienie dziejów osadnictwa w ujęciu geograficzno-historycznym. Pomimo bogatej i dobrze zachowanej bazy źródłowej kwestia ta jest stosunkowo słabo rozpoznana w polskiej historiografii. Nadal brakuje kompleksowych opracowań na ten temat, a dotychczasowe prace mają głównie charakter przyczynkarski¹. Szczególnie niewystarczający wydaje się dotychczasowy zakres badań regionalnych, zarówno w odniesieniu do różnych kluczy majątkowych, jak i poszczególnych miejscowości. W kontekście Szadku i okolic wskazać można jedynie pojedyncze prace obejmujące problematykę prawnowłasnościową, ludnościową lub ekonomiczną odnoszącą się do dóbr królewskich². W ostatnich latach doczekaliśmy się natomiast studium zagospodarowania Szadku w okresie staropolskim oraz analizy dynamiczno-porównawczej dotyczącej wsi wchodzących w skład tenuty szadkowskiej³. Zastosowana

1 Stan dóbr królewskich na omawianym obszarze jest wyraźnie uchwytny dopiero na podstawie źródeł XIV–XVI w. (zapisy w księgach ziemskich i grodzkich oraz w rejestrach poborowych): S.M. Zajączkowski, *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „Slavia Antiqua” 1972, t. 19, s. 21–49; B. Baranowski, *Struktura gospodarcza regionu łęczycko-sieradzko-wieluńskiego w XVI–XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe UŁ. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1970, ser. I, z. 72, s. 35–47; tenże, *Stosunki gospodarcze i społeczne w XVII i XVIII wieku* [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, J. Śmiałowski (red.), Łódź 1977, s. 101–125; A. Stojnowski, *Użytkownicy królewszczyzn województw sieradzkiego i łęczyckiego oraz ziemi wieluńskie (XVI–XVIII w.)*, „Rocznik Łódzki” 1975, t. 23, s. 315–329

2 E. Nejman, *Parafie dekanatu szadkowskiego i niektóre z dekanatu lutomińskiego (powiat szadkowski) w dawnej statystyce*, „Biuletyn Szadkowski” 2010, t. 10, s. 245–261; J. Janczak, *Ludność powiatu szadkowskiego w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1975, t. 8, s. 3–55; J. Szubzda, *Monice i inne podsieradzkie królewszczyzny*, cz. 1–2, „Na Sieradzkich Szlakach” 2008, nr 4, s. 8–12, 2009, nr 2, s. 23–27; A.J. Parczewski, *Monografia Szadku*, Warszawa 1870; T. Marszał, *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995; W. Puś, *Dzieje Szadku do początku XVI w.*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1995, R. 11, nr 3, s. 1; M. Wisińska-Kłuba, *Szadek w XVI–XVIII w.*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1995, R. 11, nr 3, s. 5.

3 T. Figlus, *Geneza i zmiany struktury społeczno-gospodarczej osadnictwa wiejskiego w dobrach królewskich na obszarze przedrozbiorowego powiatu szadkowskiego*, „Biuletyn

skala szczegółowości sprawia jednak, że wiele informacji istotnych z punktu widzenia badań lokalnych zostało pominiętych z uwagi na generalizację danych. Kierując się tymi przesłankami, podjęto próbę przeanalizowania zmian własnościowych i struktur społeczno-gospodarczych w okresie przedrozbiorowym w stosunku do wsi Wilamów, potraktowanej jako studium przypadku. Wybór wsi podyktowany był jej specyficznym charakterem. Badana wieś wchodziła bowiem formalnie w skład domeny królewskiej, lecz przez długi czas pozostawała w dzierżawie prywatnej. Podstawę źródłową do analizy stanowiły dla autora przede wszystkim źródła skarbowo-podatkowe (rejstry poborowe), ale przede wszystkim lustracje królewskich z lat 1564, 1616–1620, 1659–1665 i 1789 r.⁴

Pierwsze zapiski źródłowe dotyczące wsi Wilamów odnajdujemy w 1339 r. Dotyczą one procesu polsko-krzyżackiego, w którym jako świadek występuje Zolmanus, mieszczanin szadkowski, będący w tym czasie sołtysem badanej jednostki osadniczej⁵. Informacje te stanowią pośrednią przesłankę źródłową, że wieś przeszła w średniowieczu lokację na prawie niemieckim. Stan ten oraz przynależność osady do domeny królewskiej potwierdzają również materiały źródłowe późniejszego pochodzenia, zawarte w księgach ziemskich sieradzkich (1402, 1417)⁶. W dokumentach tych posługiwano się łaciną. W związku z tym w materiałach źródłowych napotykały liczne, oboczne formy zlatynizowane, które nierzadko funkcjonowały równolegle i podlegały częstym zmianom⁷.

Szadkowski” 2015, t. 15, s. 89–108; tenże, *Zagospodarowanie przestrzenne Szadku w okresie nowożytnym w świetle lustracji dóbr królewskich*, „Biuletyn Szadkowski” 2020, t. 20, s. 21–35.

4 K. Górńska, *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1957, t. 1, s. 184–189; Z. Guldon, *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Zapiski Historyczne” 1966, t. 31, nr 1, s. 73–80; K. Chłapowski, J. Dygdała, *Prace edytorskie nad lustracjami dóbr królewskich XVI–XVIII w., po półwieczu*, „Studia Źródłoznawcze” 2005, t. 43, s. 161–171; L. Żytkowicz, *Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII wieku. Geneza i realizacja wydawnictwa*, „Studia Źródłoznawcze” 1973, t. XVIII, s. 191–197.

5 *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1, Poznań 1890, s. 268.

6 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Terrestria Siradiensia, ks. III, f. 25 (zapiska z 1402 r. – wzmianka o wsi Wilamow); Terrestria Szadkoviensia, ks. I, f. 25 (zapiska z 1417 r. – wzmianka o wsi Vilamow) [za:] S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. I, Poznań 1926, s. 220.

7 M. Cepil, T. Figlus, *Wybrane zagadnienia toponimiczne w kontekście przemian osadniczych na przykładzie gminy Szadek*, „Biuletyn Szadkowski” 2018, t. 18, s. 26.

Wilamów w XVI i XVII wieku

W pierwszej kolejności warto przyjrzeć się bliżej pochodzącym z pierwszej połowy XVI w. danym statystycznym, które ujęte zostały w ówczesnych rejestrach poborowych. W Wilamowie odnotowano 7 łanów, zaś w 1518 r. odnajdujemy informację na temat 9,5 łanów gruntów⁸. Według kolejnego rejestru, pochodzącego z lat 1552–1553, udało się ustalić dane dotyczące liczby osadników i łanów z tego okresu. Otóż w Wilamowie odnotowano wówczas 25 osadników gospodarujących na 7,5 łana ziemi. Wykazano również funkcjonowanie karczmy⁹. Wilamów był wtedy jedną z większych wsi w rejonie Szadku. O ile w XVI w. w większości badanych wsi tenuty szadkowskiej obserwujemy zjawisko stagnacji lub sukcesywnego wzrostu liczby łanów chłopskich, o tyle w Wilamowie odnotowujemy niewielki spadek wielkości nadziałów chłopskich. Obserwujemy natomiast rozwój folwarku. Z uwagi na sprzyjające uwarunkowania polityczne oraz koniunkturę wynikającą z popytu na zboże nastąpiło na dużą skalę ufolwarczenie, czyli powstawanie dużych gospodarstw rolnych, nastawionych na zbyt, funkcjonujących dzięki przymusowej robociznie chłopów, czyli pańszczyźnie¹⁰. Tworzono je na gruntach przejętych po sołectwach, opuszczonych przez chłopów, terenach do tej pory niezagospodarowanych i karczunkach leśnych¹¹. W badanej wsi, na co wskazuje Liber beneficiorum z początku XVI w., zlokalizowany był dobrze prosperujący zespół folwarczny. W tym okresie łany kmiecie dawały małdraty (tj. dziesięcinę płaconą w ziarnie) na stół arcybiskupi, kołędę zaś plebanowi w Szadku. Sołtysie łany przekazywały natomiast fertony (daninę pieniężną w wysokości czwartej części grzywny) za dziesięcinę, folwarczne zaś płaciły dziesięcinę do Szadku¹².

8 *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. II: Wielkopolska [w:] *Źródła dziejowe*, t. XIII, Warszawa 1883, s. 187.

9 Tamże, s. 228–229.

10 M. Kamler, *Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580–1655*, Warszawa 1976; S.M. Zajączkowski, *Początki folwarku w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej (do początków XVI w.)*, „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych” 1970, t. 31, s. 1–43; B. Baranowski, *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1955, ser. I, z. 1, s. 81–102; tenże, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958.

11 T. Figlus, *Geneza i zmiany struktury...*, s. 95–96, 99.

12 J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, J. Łukowski (wyd.), t. 1, Gniezno 1880, s. 442.

W XVI w. wsie wchodzące w skład dóbr monarszych podlegały zastawom na rzecz bogatych i wpływowych przedstawicieli szlachty, tworząc tym samym drobne tenuty. Taki też los spotkał omawiany Wilamów, który wykupił w 1548 r. z rąk Piotra Opalińskiego podskarbi koronny i kasztelan sieradzki Jan Lutomirski, a pięć lat później otrzymał je na wieczność¹³. Działania te zapoczątkowały ruch egzekucyjny domagający się restytucji majątności królewskich. Zgodnie z decyzją sejmu piotrkowskiego w 1562–1563 r. zarządzono dokonanie lustracji, która ustaliła faktyczny stan gospodarczy dóbr, pozwalający na przejmowanie części dochodów na poczet utrzymania dworu i wojska kwarcianego¹⁴. Ze wspomnianej lustracji nie uzyskujemy dokładnych danych na temat wielkości i wysokości świadczeń uiszczanych staroście. Obszar ten został bowiem z uwagi na analizowane zmiany prawno-własnościowe wyłączony z działań lustratorów, lecz podlegał jedynie rewizji prowadzonych przez dzierżawcę działów na rzecz wsi. Współdzierżawcą Wilamowa był w analizowanym okresie brat wspomnianego wcześniej Jana Lutomirskiego – Michał, ówczesny podkomorzy sieradzki¹⁵. Dożywocie dla obu z nich zawierało warunek, w którego następstwie przy rewizji listów na sejmie warszawskim zapisano: „A iż wedle tegoż dożywocia panowie Lutomirscy winni *meliorationem bonorum* uczynić, 400 florenów¹⁶ na nie wyłożyć, abo potem *de summa principali* defalkować, tedy to się tak zachować i wypełnić ma, czego rewizorowi mają dojrzeć¹⁷”. W lustracji z lat 1564–1565 r. odnajdujemy opis budynku należącego do dzierżawcy, który:

Zbudował białą izbę niewielką w prosty wżrąb, jest w niej okien trzy, błony u nich jedna szklana niewielka, w drzewo szyby wstawione, a dwie błonie płócienne, piecек prostych kaflów. Z tej izby komórka niewielka, u drzwi są wrzeciądze z żelaznymi zawiasami. Przed izbą jest sień, na górze nie masz nic budowania, jedno piętro¹⁸.

13 *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, T. Wierzbowski (wyd.), cz. V, Warszawa 1919, nr 36, s. 4.

14 A. Sucheni-Grabowska, *Królewszczyzny* [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, A. Mączak (red.), t. I, Warszawa 1981, s. 390.

15 A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. XV, Warszawa 1912, s. 118.

16 Obrachunkowa jednostka pieniężna równa 30 groszom, czyli 540 denarom.

17 *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. 2, A. Tomczak (wyd.), Bydgoszcz 1963, s. 55–56.

18 Cytaty poddano modernizacji, ograniczając się do niezbędnego minimum.

W pobliżu budynku mieszkalnego znajdowała się niewielka piwniczka drewniana, a ponadto stajnia na 20 koni, obora oraz stodoła. Pod dworem usytuowany był mały staw, częściowo wyschnięty, gdyż nie dokonano jeszcze koniecznych prac melioracyjnych, co stanowiło jeden z warunków dzierżawy¹⁹.

W pierwszej połowie XVII w. dostrzec można początkowe symptomy kryzysu gospodarczego. Przyczyniło się do niego stopniowe obniżenie popytu na zboże oraz częste klęski nieurodzaju determinujące spadek produkcji rolnej. Trudności ekonomiczne były rekompensowane dalszą feudalizacją stosunków społecznych. Oprócz ograniczenia swobody osobistej nastąpił proces wzrostu różnego rodzaju powinności pańszczyźnianych. Wzmoczeniu uległ również ruch egzekucyjny, czego efektem było przeprowadzenie kolejnych lustracji: w latach 1616–1620 oraz 1628–1632. Wykluczony został jednak z nich Wilamów, gdyż pozostawał w tzw. starych sumach, dzierzonych w tym czasie przez rodzinę Tarnowskich herbu Jelita. W pierwszej z wymienionych lustracji wieś podlegała jedynie rewizji, w drugiej została całkowicie pominięta. Wcześniej, bo 7 września 1567 r. w wyniku przywileju króla Zygmunta Augusta, wydanego w Knyszynie, prawo wykupu dzierżawy uzyskał od Jana Lutomirskiego Sebastian Tarnowski. Zgodnie z dekretem z 28 marca 1582 r., zatwierdzonym przez króla Stefana Batorego w Niepołomicach, uposażył on swych synów: Jana, podczaszego sieradzkiego²⁰, oraz Stanisława, który osiadł w Wilamowie. Potwierdza to również przywilej królewski z 1605 r., w którym stwierdza się dożywotnie prawa Stanisława Tarnowskiego i Katarzyny Rudnickiej²¹. W Prusinowicach, należących do tego samego klucza majątkowego, osiadł zaś wspomniany wcześniej Jan Tarnowski wraz z żoną Anną Bużeńską, herbu Poraj²². Z tytułu posiadanych praw dzierżawcy zobligowani byli do uiszczania kwarty²³. W 1612 r. powstał dokument zawarty między Tarnowskim a gromadą wiejską w sprawie obciążeń feudalnych. W latach 20. XVII w. w nieznanym bliżej okolicznościach Wilamów (oraz Jakubice i Baszków) znalazł się w dzierżawie Andrzeja Grodzickiego, który na podstawie konsensu króla Zygmunta

19 Tamże, s. 55–56; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. 1, A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk (wyd.), Bydgoszcz 1961, s. 63–64.

20 K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. IX, Lipsk 1842, s. 27.

21 *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich. 1616–1620*, cz. I, Z. Górski, R. Kabaciński, J. Pakulski (wyd.), Wrocław–Warszawa–Kraków 1994, s. 189–190.

22 A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. II, Warszawa 1900, s. 43.

23 *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665* (dalej: LWWK 1659–1665), cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak (wyd.), Toruń 1996, s. 163.

III Wazy z 22 marca 1635 r. przekazał wieś bratu Adamowi i jego żonie Annie z Radzyńskich²⁴. Z 1637 r. pochodzi dekret między Grodzickim a gromadą wsi Wilamów w sprawie ustanowienia pańszczyzny i wielkości danin chłopskich. Anna po śmierci Adama, decyzją królewską z 12 lipca 1647 r., przekazała dzierżawione wsie, w tym Wilamów, synowi²⁵. Następnie dzierżawcami Wilamowa zostali: Andrzej Radoszewski herbu Oksza²⁶ – kasztelan wieluński, oraz jego żona Jadwiga Grodziecka herbu Dryja²⁷. Na podstawie decyzji króla Jana Kazimierza z 19 stycznia 1658 r. na drodze cesji posesorami Wilamowa zostali: Stanisław Wolski herbu Lis²⁸ i jego małżonka Katarzyna Starkowiecka herbu Łódzia²⁹. Akta metrykalne z Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi wskazują pośrednio, że 1676 r. posesorami Wilamowa byli Andrzej Miecznikowski i Teofila Świniarska. Na przełomie XVII i XVIII w. (1698, 1701) dzierżawcami wsi byli zaś Szymon Kwiatkowski i Helena Bronikowska³⁰.

W analizowanym okresie kryzys gospodarczy odcisnął swoje piętno na gruncie gospodarki folwarcznej badanych dóbr ziemskich. Połowa XVII w. wiąże się również ze spadkiem potencjału demograficznego wsi. Niewątpliwie decydujący wpływ miały na to straty wojenne, wynikające z najazdu Szwecji na tereny Rzeczypospolitej. Maszerujące wojska plądrowały podszadkowskie wioski, dokonywano grabieży inwentarza, rekwirowano żywność, dopuszczano się mordów i gwałtów. Ten stan rzeczy bardzo dobrze obrazują wyniki kolejnej lustracji królewskich, przeprowadzonej w latach 1659–1665, podczas której po raz pierwszy uwzględniony został Wilamów. W tym czasie odnotowano 6,5 łana ziemi. Zgodnie z uzyskanymi danymi we wsi bywało dawniej 20 osiadłych kmieci, zaś w okresie lustracji ostało się ich zaledwie dwóch. Oprócz pełnorolnych chłopów w badanej osadzie mieszkało ponadto trzech zagrodników. Znaczna depopulacja wsi była efektem wojen i klęsk elementarnych. Dodatkowe utrudnienie dla mieszkańców stanowiły świadczenia na rzecz dworu, które w czasach dzierżawy Sebastiana Tarnowskiego były na tyle duże, że wydano specjalny glejt królewski w 1645 r., biorący poddanych tej

24 AGAD, Metryka Koronna, ks. 181, k. 50v–51.

25 AGAD, Metryka Koronna, ks. 189, k. 689v–690.

26 K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. VIII, Lipsk 1841, s. 24.

27 A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. VII, Warszawa 1904, s. 99.

28 K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. IX, Lipsk 1842, s. 403.

29 Tamże, t. VIII, s. 498.

30 <https://www.barbarafamily.eu/parafiehtml/Szadek.htm>, <http://sieradzkiwiesie.blogspot.com/2013/05/wilamow.html> [dostęp: 2.04.2022].

wsi w opiekę przed nadmiernym uciskiem ze strony tenutariusza³¹. Obciążenia feudalne na przełomie lat 50. i 60. XVII w. obejmowały opłatę czynszową w Dniu Świętego Marcina po 1 florenie i 12 groszy od kmiecia (co daje 2 floreny i 24 grosze) oraz po 6 groszy od zagrodnika (co daje 18 groszy). Oprócz tego mieszkańcy byli zobowiązani do renty naturalnej w postaci 2 korców żyta (po 1 florenie i 20 groszy, co daje 6 florenów i 20 groszy dochodu), 3,5 korca owsa (po 25 groszy, co daje 5 florenów i 25 groszy), a ponadto jednego kapłona (po 8 groszy, co daje 16 groszy) oraz półtorej kury od kmiecia oraz 5 kur od zagrodnika (po 4 grosze, co daje odpowiednio 12 groszy i 2 floreny dochodu). Relatywnie wysoka dochodowość Wilamowa w tym czasie w stosunku do innych wsi tenuty szadkowskiej wynika przede wszystkim z funkcjonowania folwarku. Suma dochodów w okresie lustracji wyniosła 105 florenów i 13 groszy, a po odjęciu utrzymania czeladzi w kwocie 15 florenów i 13 groszy pozostało 90 florenów. Opłata kwarciana wynosiła 18 florenów, wypłacana corocznie do zamku w Rawie³². W strukturze przestrzennej upraw zdecydowanie dominowały zboża, szczególnie żyto, a w mniejszym stopniu owies i jęczmień. Uprawiano ponadto grykę i groch. Wielkość urodzaju i płynąca z tego tytułu dochodowość folwarku ukazuje zamieszczona tablica (tab. 1).

Tablica 1. Zbiory (w korcach³³) oraz dochodowość upraw folwarku (we florenach i groszach) w Wilamowie w okresie lustracji z lat 1659–1665

Ziemniopiód	Kopy	Plon	Wymłot	Wysiew	Wychów	Reszta	Taxa	Dochód
Żyto	20	2,0	40,0	10	10	20,0	1 / 20	33 / 10
Jęczmień	11	2,0	22,0	5	3	14,0	1 / 20	23 / 10
Owies	12	3,0	36,0	8	6	22,0	0 / 25	18 / 10
Gryka	5	0,5	2,5	1	1	0,5	1 / 10	0 / 20
Groch	6	1,0	6,0	1	1	4,0	2 / 22	10 / 28

Źródło: LWWK 1659–1665, cz. 2, s. 164

31 AGAD, Castriensia Sieradiensia relationes, ks. 26, cz. II, k. 114–114v.

32 LWWK 1659–1665, cz. 2, s. 163–164.

33 Miara objętości stosowana dla ciał sypkich, wynosząca w zależności od regionu od ok. 43 do 128 litrów.

W Wilamowie rekrutowano spośród chłopów żołnierzy, których powoływano do tzw. piechoty wybranieckiej. Byli oni zwolnieni, na podstawie dekretu sądu asesorskiego z 1617 r., z powinności feudalnych, które w ich imieniu uiszczali pozostali włościanie. Zgodnie z treścią lustracji:

Na wyprawę powinni się składać z Prusinowicami. A że wybraniecka rolę na dwór sięją, tedy nakazujemy, aby dzierżawcy lubo rolę puścili, lubo samych poddanych tym nie uciążając pachółka na usługę Rzeczypospolitej wyprawowali. Nad to aby dzierżawcy poddanych na niewyzwyczajne robocizny i podróży nie wyciągali, ale żeby według inszych wsiów dzierżawy szadkowskiej należących powinności odprawowali, przykazujemy³⁴.

Wilamów w drugiej połowie XVIII wieku

W drugiej połowie XVIII w. Wilamów pozostawał w domenie monarszej i podobnie jak w poprzednio analizowanych okresach podlegał dzierżawie. Przez relatywnie długi okres dzierżawcami badanej wsi była rodzina Grabskich. Stan ten potwierdzają zapisy w księgach metrykalnych z 1749 r., w których widnieje małżeństwo szlachetnie urodzonych Józefa i Zofii Grabskich³⁵. Przedstawiciel tego rodu – Tomasz Grabski, z całą pewnością pełnił funkcję posesora tych dóbr, o czym świadczy wzmianka o dekreście zatwierdzonym przez Referendarię Koronną w sprawie ustanowienia pańszczyzny i danin oraz przekazania gruntów wybranieckich³⁶. Zgodnie z rewizją praw posesora, uwzględnioną w przeprowadzonej w 1789 r. lustracji dóbr królewskich, 19 kwietnia 1786 r. w wyniku decyzji króla Stanisława Augusta Poniatowskiego prawa dzierżawcze do wsi od Ignacego Bachmińskiego przejął Szymon Dzierzbicki, wojewoda łęczycki. Z dniem 21 kwietnia 1789 r. podpisany został natomiast dokument, oblatowany 29 sierpnia w księgach grodzkich sieradzkich, w sprawie przekazania praw dzierżawczych względem Wilamowa przez syna wspomnianego wcześniej Szymona – Ignacego Dzierzbickiego, szambelana królewskiego, na rzecz Barbary z Duninów Sanguszkowej³⁷,

34 LWWK 1659–1665, cz. 2, s. 164.

35 <https://www.barbarafamily.eu/parafiehtml/Szadek.htm>, <http://sieradzkiewsie.blogspot.com/2013/05/wilamow.html> [dostęp: 2.04.2022].

36 *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789* (dalej: LWWK 1789), cz. 2: *Województwo sieradzkie*, t. 1: *Powiaty sieradzki i szadkowski*, R. Kabaciński, K. Mikulski, J. Pakulski (wyd.), Toruń 2004, s. 209.

37 E. Aleksandrowska, *Sanguszkowa Barbara* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXIV, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992–1993, s. 517–521.

marszałkowej litewskiej, reprezentowanej przez Feliksa Łubieńskiego, starostę nakielskiego. W czasie lustracji królewskich pełnomocnikiem Sanguszkowej był Ignacy Kijański, zaś w jej imieniu arendarzem tenuty był Anastazy Łubieński. Z kolei zgodnie z decyzją królewską z 20 lipca 1768 r. posesorem wójtostwa wilamowskiego był aż do momentu lustracji Aleksander Spinek, który objął łany wybraneckie od Kantego Gołembiewskiego. W 1789 r. Spinek pozostawał pod opieką Kazimierza Kwiatkowskiego³⁸.

W materiałach lustracyjnych odnajdujemy opis położenia Wilamowa. Uzyskujemy informację, zgodnie z którą:

Wieś ta graniczy z wsiami dziedzicznymi, wsią Korzeszowa, Wrzeszczewicami, Wólka Przatowska, Tarnowską Górną Wołą, z którymi w granicach ma kontrowersje, iż przywłaszczenie gruntu królewskiego też wsie popęłniły, zaskarża się. Graniczy jeszcze ta wieś z wsiami Doruchowem, Leśnicą, z którymi o granice żadnej kontrowersji nie masz³⁹.

Przyjrzyjmy się układowi ruralistycznemu wsi. Wilamów, co widać na rękopiśmiennej mapie Gilly'ego i Crona z końca XVIII w., ma postać dużej ulicówki, rozlokowanej na osi wschód–zachód, wykazującej cechy regularności rozplanowania, charakterystycznej dla wsi lokacyjnych⁴⁰. Od północnego wschodu do siedliska przylegało założenie dworsko-folwarczne. Co istotne, siedlisko wsi nie uległo regulacji, zachowując do dziś czytelny układ dawnej kompozycji w postaci zwartej ulicówki z wyraźną, prostokątną tzw. niwą domową, ograniczoną od południa drogą zagumną, zaś od północy korytem rzeki Pisi. Warto także zwrócić uwagę na strukturę rozlogów, która po części odzwierciedla do dziś dawny podział gruntów. W części centralnej widoczne są zagony dawnych niw włościńskich, zaś od wschodu i zachodu siedliska dostrzec można natomiast reliktów dawnych nadziałów blokowych folwarku, które z kolei są pozostałością procesów komasacyjno-separacyjnych, jakie miały miejsce już w XIX w.⁴¹

Jak wynika z treści lustracji z 1789 r., należące do Wilamowa lasy zostały już w znacznej mierze wytrzebione. Zachowany drzewostan był jednak

38 LWWK 1789, s. 205–207.

39 LWWK 1789, s. 209.

40 *Karte von Südpreußen*, David Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, 1:50 000, ark. 56, Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431, fotokopia w Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN.

41 T. Figlus, *Zagadnienia morfogenezy i przemian rozplanowania wsi na tle rozwoju osadnictwa we wschodniej części gminy Szadek*, „Biuletyn Szadkowski” 2016, t. 16, s. 121–122.

zdrowy i zdalny do wykorzystania w celach budowlanych. W obrębie wsi usytuowane były trzy stawy niezarybione oraz pozostałości po zbiorniku zlokalizowanym obok browaru. Zgodnie z inwentarzem wsi w Wilamowie stał nowy dwór drewniany, kryty gontem. Wykorzystany był tylko w połowie, a mieściły się tam trzy pokoje i garderoba. Tuż przy dworze znajdowała się murowana piwnica. W pobliżu dworu mieściły się kryty słomą spichlerz i stodoła o dwóch klepiskach, ponadto stajnia, chlew oraz opuszczony browar. Nadto w obrębie wsi usytuowana była drewniana karczma, kryta gontem, z jedną izbą, sienią i komorą. Na podstawie *Opisania osiadłości gospodarzy Wilamowa tudzież powinności onych dworowi należących* wieś zamieszkiwana była w tym czasie przez 23 niepełnorolnych kmieci (półrolników)⁴² oraz 5 zagrodników⁴³. Każdy z nich dysponował własną chałupą. Zagrody 16 półrolników obejmowały oprócz chałup również stodołę, a w przypadku jednego z chłopów (Macieja Manioski) wykazano istnienie 2 stodoł. W 21 gospodarstwach niepełnorolnych istniały ponadto chlewy, z czego w 9 gospodarstwach było po jednym chlewie, zaś w 12 po dwa chlewy. Dwóch zagrodników posiadało także w obrębie zagrody stodołę. Zdecydowana większość chłopów posiadała sprzężaj, 9 gospodarzy miało po 2 konie, 6 chłopów po jednym koniu. Większe było pogłowie wołów. Ich liczba wahała się od jednego do czterech. Sześciu chłopów miało po 4 woły, trzech po 3 woły, czternastu osadników miało po 2 woły. Wszyscy zagrodnicy dysponowali co najmniej jednym wołem.

Przyjrzyjmy się obciążeniom feudalnym mieszkańców wsi. Pięciu półrolników zobowiązanych było do świadczenia po jednym dniu tygodniowo pańszczyzny ciągłej i pieszej. Wszyscy zagrodnicy musieli natomiast realizować pańszczyznę pieszą, wynoszącą dwa dni w tygodniu. Czynnz roczny wynosił odpowiednio 22,5 grosza od każdego niepełnorolnego kmiecia i 11,5 grosza od każdego zagrodnika. Obowiązywała danina w postaci kapłonów, które przekazywało po jednej sztuce 13 kmieci i 2 zagrodników, oraz kur, które dawało na rzecz dworu 17 niepełnorolnych chłopów. Gospodarze zobligowani byli

---

42 Półrolnicy: Bartłomiej Stasiak, Jakub Tomczyk, Marcin Ziętek, Maciej Małągowa, Grzegorz Kopyściak, Wawrzyniec Barys, Jędrzej Prokopiak, Sobek Jalcak, Jan Nowak, Maciej Gajda, Jan Szewczyk, Wojciech Maniosik, Tomasz Cupryniak, Maciej Manioska, Walenty Świerczyk, Jan Błaszczuk, Michał Dudka, Michał Durajczyk, Szymon Mielcarz, Stanisław Pawlak, Mikołaj Świec, Szymon Jędraszczyk, Łukasz Zimoń.

43 Zagrodnicy: Kazimierz Maniosik, Jan Świec, Józef Kowal, Antek Sobierajczyk, Paweł Jędraszczyk.

także do przekazywania żyta (po 16 garnców od półrolnika i 8 od każdego zagrodnika) oraz owsa (po jednym korcu od półrolnika i 16 garnców od każdego zagrodnika)⁴⁴. Oprócz tego „ta wieś tłuki żadnej w czasie żniwa nie odbywa, tylko stróża kolejno odprawuje, nadto przędzy po łokci 6 półrolnicy, a po 4 zagrodnicy sprząść dworowi corocznie powinni”⁴⁵.

W obrębie wójtostwa wilamowskiego stał dwór obejmujący z jednej strony izbę z alkierzem, z drugiej strony izbę czeladną z komorą. W izbach znajdowały się piece i kominy murowane. Obok mieściła się kryta słomą stodoła z jednym klepiskiem, a ponadto jedna obora w dobrym stanie. Całość otoczona była ogrodzeniem. W obrębie folwarku zamieszkiwało trzech poddanych: Jan Szewczyk, Mateusz Koziałek i Jan Gacki. Posiadali oni swoje chałupy, nie dawali żadnej daniny i byli zobowiązani do jednego lub dwóch dni pańszczyzny⁴⁶.

Tablica 2. Zbiory poszczególnych ziemiopłodów we wsi i wójtostwie wilamowskim w 1789 r.

	Żyto		Pszenica ozima		Pszenica jara		Jęczmień		Siano
	kopy	snopy	kopy	snopy	kopy	snopy	kopy	snopy	wozy
Wieś królewska Wilamów	142	–	4	45	5	6	37	–	50
Wójtostwo Wilamów	7	–	1	45	–	–	4	10	4

Źródło: LWWK 1789, załącznik: tab. 16 i 17

W strukturze użytkowania gruntów ornych zdecydowanie przeważała uprawa żyta (142 kopy we wsi i 7 kop w wójtostwie według taksy 3 floreny i 15 groszy). Znaczny udział w zasiewach miał również jęczmień (37 kop we wsi i 4 kopy oraz 10 snopów w wójtostwie według taksy 2 florenów). Zdecydowanie mniejszy udział wykazywała uprawa pszenicy (5 kop i 6 snopów jarej po 4 floreny oraz 4 kopy i 45 snopów we wsi i 1 kopę i 45 snopów

44 LWWK 1789, załącznik: tab. 18.

45 Tamże, s. 210.

46 Tamże, s. 211.

w wójtostwie według taksy 5 florenów za kopę). Dochód z majątku we wsi wyniósł sumarycznie 1716 złote, 27 groszy i 9 denarów, z czego 60 złotych należało uiścić z tytułu dziesięciny. Analogicznie intrata wójtostwa wilamowskiego została skalkulowana na 49 złotych 17 groszy i 9 denarów⁴⁷. Kluczową pozycją w dochodach majątku była w tym czasie propinacja, która przynosiła zysk w wysokości 800 zł, co stanowiło prawie połowę intraty Wilamowa.

Podsumowanie

W artykule przedstawiono wyniki badań geograficzno-historycznych odnoszących się do kwestii zagospodarowania Wilamowa w gminie Szadek w okresie staropolskim. Wieś wchodziła w skład dóbr monarszych, jednak przez większość badanego okresu pozostawała w dzierżawie przez różne rody szlacheckie. W pracy przeprowadzono analizę rozwoju zabudowy i struktur społeczno-gospodarczych w ujęciu przestrzennym, wykorzystując do tego celu m.in. rejestry podatkowe oraz lustracje i inwentarze dóbr królewskich, jak również najstarszą zachowaną mapę tego obszaru. W badaniach uwzględniono wielkość wsi pod względem powierzchni i liczby ludności, strukturę agrarną, zakres powinności feudalnych, formy użytkowania oraz poziom dochodowości. W wyniku badań dynamiczno-porównawczych wydzielono okresy cechujące się odmiennym stanem zagospodarowania i kierunkami przekształceń, w tym okres stopniowego rozwoju ekonomicznego opartego na ufolwarczeniu (wiek XVI), fazę regresu i depopulacji (wiek XVII) oraz etap odbudowy i aktywizacji gospodarczej (wiek XVIII).

Bibliografia

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Castriensia Sieradiensia relationes, ks. 26, cz. II, k. 114–114v.

Terrestria Sieradiensia, ks. III, f. 25

Terrestria Szadkoviensia, ks. I, f. 25

Metryka Koronna, ks. 181, k. 50v–51; ks. 189, k. 689v–690.

---

⁴⁷ Tamże, s. 207–208.

- Boniecki A., *Herbarz Polski*, t. II, VII, XV, Warszawa 1900–1912.
- Karte von Südpreußen*, David Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, 1:50 000, ark. 56, Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431, fotokopia w Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN.
- Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. I, wyd. 2, Poznań 1890.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. 1, A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk (wyd.), Bydgoszcz 1961; cz. 2, A. Tomczak (wyd.), Bydgoszcz 1963.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich. 1616–1620*, cz. 1, Z. Górski, R. Kabaciński, J. Pakulski (wyd.), Wrocław–Warszawa–Kraków 1994.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak (wyd.), Toruń 1996.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, cz. 2: *Województwo sieradzkie*, t. 1: *Powiaty sieradzki i szadkowski*, R. Kabaciński, K. Mikulski, J. Pakulski (wyd.), Toruń 2004.
- Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, J. Łukowski (wyd.), t. 1, Gniezno 1880.
- Matricularum Regni Poloniae summaria*, cz. V, T. Wierzbowski (wyd.), Warszawa 1919.
- Niesiecki K., *Herbarz Polski*, t. VIII, IX, Lipsk 1841–1842.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. II: *Wielkopolska* [w:] *Źródła dziejowe*, t. XIII, Warszawa 1883.

Opracowania

- Aleksandrowska E., *Sanguszkowa Barbara* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXIV, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992–1993, s. 517–521.
- Baranowski B., *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958.
- Baranowski B., *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1955, ser. I, z. 1, s. 81–102.
- Baranowski B., *Stosunki gospodarcze i społeczne w XVII i XVIII wieku* [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977, s. 101–125.

- Baranowski B., *Struktura gospodarcza regionu łęczycko-sieradzko-wieluńskiego w XVI–XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe UŁ. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1970, ser. I, z. 72, s. 35–47.
- Cepil M., Figlus T., *Wybrane zagadnienia toponimiczne w kontekście przemian osadniczych na przykładzie gminy Szadek*, „Biuletyn Szadkowski” 2018, t. 18, s. 21–37.
- Chłapowski K., Dygdała J., *Prace edytorskie nad lustracjami dóbr królewskich XVI–XVIII w., po półwieczu*, „Studia Źródłoznawcze” 2005, t. 43, s. 161–171.
- Figlus T., *Geneza i zmiany struktury społeczno-gospodarczej osadnictwa wiejskiego w dobrach królewskich na obszarze przedrozbiorowego powiatu szadkowskiego*, „Biuletyn Szadkowski” 2015, t. 15, s. 89–108.
- Figlus T., *Zagospodarowanie przestrzenne Szadku w okresie nowożytnym w świetle lustracji dóbr królewskich*, „Biuletyn Szadkowski” 2020, t. 20, s. 21–35.
- Górska K., *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1957, t. 1, s. 184–189.
- Guldon Z., *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Zapiski Historyczne” 1966, t. 31, nr 1, s. 73–80.
- Janczak J., *Ludność powiatu szadkowskiego w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1975, t. 8, s. 3–55.
- Kamler M., *Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580–1655*, Warszawa 1976.
- Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. 1, Poznań 1926.
- Marszał T., *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995.
- Nejman E., *Parafie dekanatu szadkowskiego i niektóre z dekanatu lutomierskiego (powiat szadkowski) w dawnej statystyce*, „Biuletyn Szadkowski” 2010, t. 10, s. 245–261.
- Parczewski A., *Monografia Szadku*, Warszawa 1870.
- Puś W., *Dzieje Szadku do początku XVI w.*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1995, R. 11, nr 3, s. 1.
- Stoynowski A., *Użytkownicy królewszczyzn województw sieradzkiego i łęczyckiego oraz ziemi wieluńskiej (XVI–XVIII w.)*, „Rocznik Łódzki” 1975, t. 23, s. 315–329.
- Sucheni-Grabowska A., *Królewszczyzny* [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. I, A. Mączaka (red.), Warszawa 1981.

- Szubzda J., *Monice i inne podsieradzkie królewszczyzny*, cz. 1–2, „Na Sieradz-
kich Szlakach” 2008, nr 4, s. 8–12; 2009, nr 2, s. 23–27.
- Wiśnińska-Kluba M., *Szadek w XVI–XVIII w.*, „Na Sieradzkich Szlakach”
1995, R. 11, nr 3, s. 5.
- Zajączkowski S.M., *Początki folwarku w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej
(do początków XVI w.)*, „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych”
1970, t. 31, s. 1–43.
- Zajączkowski S.M., *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa daw-
nych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „Slavia Antiqua”
1972, t. 19, s. 21–49.
- Żytkowicz L., *Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII wieku. Geneza i reali-
zacja wydawnictwa*, „Studia Źródłoznawcze” 1973, t. XVIII, s. 191–197.